

לשונות ארגמן

עיונים וביאורים בחילופי הלשונות במסכת תמורה
בירור מסורות הנוסח השונות על פי כתבי היד ולאור דברי הראשונים והאחרונים

חיים יצחק משה מצגר

מהדורה ניסיונית
תמוז תשע"ט
לקראת לימוד מסכת תמורה בדף היומי

מהדורת ביקורת
להערות: 0583247462
W0583247462@gmail.com
מצגר, לופיאן 18/3 ירושלים

להערות ותיקונים בכתב בגוף הספר: נא לסמן בצורה ברורה, ולציין בדף השער מספר עמוד של התיקון

© כל הזכויות שמורות

מסכת תמורה התייחדה בריבוי גדול של חילופי לשונות המצויים בה. כמעט בכל עמוד יש 'לישנא אחרינא' השונה מהלשון שלפניה בסגנון או בגוף הדברים.

המקורות השונים, כתבי היד ונוסחאות הראשונים, אינם שווים היכן להביא 'לישנא אחרינא'. יש מקורות המרבים להביא שינויי לשונות ויש הממעטים, יש שבחרו בשינויי לשונות מסויימים ויש שבחרו באחרים. כך שישנן לשונות המובאות בגמרא ואינן מפורשות על ידי רש"י, או שמפורשות על ידי רש"י ואינן מובאות בגמרא, יש לשונות המובאות רק בפרוש רגמ"ה או בשטה מקובצת, ויש לשונות המובאות רק בכתבי היד או בציטוטי הראשונים. תופעה זו מכבידה מאד על הלומד במסכת אפילו אם הינו לומד רק גמרא ורש"י, ובוודאי אם הינו לומד גם שאר מפרשים. בנוסף מכבידים על הלומד טעויות סופר רבות וחילופי גרסאות בתוך הלשונות, המצויים במסכת למכביר.

על פי הדעה המקובלת, תופעת הלשונות במסכת תמורה אינה מקרה של שיבוש גרסאות שיצר את חילופי הלשונות, אלא יש לפנינו העתקים ממהדורות שונות של המסכת. בעבר, בתקופת הסבוראים או הגאונים, היו מצויות מהדורות שלמות שונות זו מזו, עד שהמעתיקים איחדו את המהדורות על ידי שבחרו אחת מן המהדורות לנוסח עיקרי, וממהדורה אחרת ציטטו את השינויים החשובים בשם 'לישנא אחרינא'.

ככל הנראה, מלאכת איחוד המהדורות נעשתה על ידי מעתיקים שונים, וכל אחד מהם בחר לו כללים אחרים, אלו שינויי נוסח להביא כ'לישנא אחרינא' ואלו שינויי נוסח להשמיט. לפני הלומד במסכת תמורה עומדות כעת מספר מהדורות מאוחדות, שנעשו על ידי מעתיקים שונים. נוסח הגמרא שבדפוס הינו מהדורה אחת, נוסח רש"י הינו מהדורה שונה, נוסח רבינו גרשום הינו מהדורה נוספת, בשטה מקובצת נוספו עוד שינויי לשונות וכן הלאה בשאר הראשונים והמקורות.

החיבור שלפנינו הינו ניסיון להציג זו בצד זו את כל הלשונות המצויות בידנו מהמקורות השונים בגרסה מדויקת כמידת האפשר, ולברר את עניין חילופי הלשונות לאשורו. כל מקום שיש בו חילוף לשונות, נפרש מה פשר ההבדל שבין הלשונות, האם לפנינו הבדל ניסוח בלבד או מחלוקת בעצם משמעות הדברים. בנוסף יובא בכל חילוף לשון האם יש נפקא מינה לדינא בין הלשונות. יחד עם זאת נציין את מקורות כל לשון, ולעיתים אף נדון בגלגולי נוסחאות הלשונות מדור לדור.

מאמרים רבים נכתבו סביב אופיין של הלשונות במסכת תמורה, כיצד נוצרו, באיזו תקופה ובאיזה מקום. במבוא לספר ובנספח שבסופו נדון בדעות השונות שנאמרו בנושא. הנוסח השלם של חילופי הלשונות הערוך בחיבור שלפנינו ילמדנו על מערכת מסועפת של לפחות ארבע מסורות נוסח שונות זו מזו, אשר השפיעו זו על זו וחדרו זו לזו.

אם חיבור זה אכן הקל על לומדי מסכת תמורה להבין את סוגיותיה לאשורן, כפי עריכותיהן השונות בידי מסדרי ומוסרי התלמוד, הרי שהספר עמד במטרתו, והיה זה שכרי.

* * *

מסכת תמורה אין לימודה שווה לשאר המסכתות. בשאר המסכתות ניתן ללמוד את המסכת בנוסח אחד, בלא להזדקק לשינויי נוסחאות. מסכת תמורה לעומתן התייחדה בריבוי חילופי גרסאותיה ונוסחיה, עד כי הפכו שינויי הנוסחאות למרכיב עיקרי בלימוד המסכת. המסכת עצמה הינה בין המשובשות ביותר בשינויי נוסחאות, וכאשר נוסף על כך את שפע ה'לישנא אחרינא' שהתברכה בהם המסכת – נראה שמסכת תמורה הינה המסכת המובילה בעירוב נוסחאות וגירסאות. הלומד את המסכת, אף אם חפץ ללמדה בעיון רגיל, בעל כרחו נזקק הוא לעיין ולהשוות בין מסורות הנוסח השונות.

מה זאת עשה ה' לנו, שדווקא במסכת תמורה ישתבש הנוסח וכביד על לימוד המסכת?

נראה כי דברים בגו. כך מצוות התמורה: "לא יחליפנו ולא ימיר אתו טוב בְּרַע או רַע בְּטוֹב וְאִם הִמֵּר יִמִּיר בְּהֵמָה וְהָיָה הוּא וְתִמְוָרְתוֹ יְהִי קֶדֶשׁ" (ויקרא כז י). מבואר בספה"ק (של"ה ועוד) כי מצוות התמורה מלמדת על הנהגת השם הכללית בעולם – קיימים דברים רבים אשר הינם נגד רצון הבורא שצווה בתורתו, ופוקדת עלינו התורה: "לא יחליפנו ולא ימיר אתו" – אין לשנות מן התורה והמצוות כמלוא נימה. ובכל זאת, "וְאִם הִמֵּר יִמִּיר... וְהָיָה הוּא וְתִמְוָרְתוֹ יְהִי קֶדֶשׁ" – הקב"ה מחזיר כל רעה לטובה ומביא בריותיו לרצונו. (ראה לדוגמה: של"ה פרשות וישב מקץ ויגש, אות לה).

כמובן, אף שהקב"ה מחזיר כל רעה לטובה אין היתר לעבור עבירות, שכן תפקידנו לעשות מה שצווה הקב"ה עלינו, ללא חילוף ותמורה.

מענה יובן שזהו עניינה של מסכת תמורה. הקב"ה צונו "לא יחליפנו ולא ימיר אתו" – צריך לשמור את התורה כצורתה בלא שכחה הגורמת טעויות ושיבושים. ובכל זאת, "וְאִם הִמֵּר יִמִּיר... וְהָיָה הוּא וְתִמְוָרְתוֹ יְהִי קֶדֶשׁ" – כפי אשר תשתכח התורה ויוולדו מסורות נוסח שונות ומשונות, כן התורה תפנה ותתרבה, ויתווספו דברי תורה לברר ולעיין בדברי חז"ל על פי הנוסחאות השונות, ככתוב: "קִנְיָן חֶפֶץ לְמַעַן צִדְקוֹ יִגְדִּיל

תּוֹרָה וְאֲדִיר" (ישעיה מב כא). כך יהיה החושך סיבת האורה – חושך השיבושים יוסיף בבהירות דברי תורה, ללבן ולהעמיק בסברות הסוגיות.

מקובל בקרב בעלי המחשבה שהאגדות שבכל מסכת נוגעים לנפש המסכת. (לדוגמה: פרי צדיק, ערב יוה"כ, סוף אות א). כאשר נתבונן באגדות של מסכת תמורה, נראה כי יסוד עניינם הינו כפי שהגדרנו את התוכן הפנימי של המסכת – ריבוי התורה הנולד מתוך שכחתה.

סוגיית האגדתא הראשונה הינה בדף יד ע"ב – היתר כתיבת התורה מחמת שכחתה על פי הפסוק "עַת לַעֲשׂוֹת לִיקְנֹק הַפְּרוֹ תוֹרָתְךָ" (תהלים קיט קכו). היתר זה פרה ורבה, עד אשר עיקר לימוד תורתנו מפי רבותינו הראשונים והאחרונים ז"ל הינו על פי כתבם. ולולי ההיתר לכתוב – כיצד היינו זוכים לשפע רב טוב סברות ודעות חכמי התורה חדשים עם ישנים.

סוגיית האגדתא השניה הינה בדף טו ע"ב עד טז ע"א – תיאור שכחת התורה לאחר מיתת משה אשר הולידה לעולם את פלפולו של עתניאל בן קנז, ואף המשך שכחת התורה בסוף זמן בית שני אשר הולידה לעולם את ים תורה שבעל פה אשר בדברי התנאים והאמוראים.

הדוגמה היחידה שמובאת לשכחת התורה בזמן פטירת משה הינה יסוד לאחת הסוגיות העיקריות במסכת תמורה – דין חטאת שמתו בעליה. הסוגיה (טז ע"ב) אף מרחיבה לבאר כיצד השכחה הולידה את כל פרטי ההלכות שנמסרו במשנה.

הנה כי כן, תוכן פנימי אחיד ומשותף למצוות התמורה, לצורתה הנוכחית של מסכת תמורה ולאגדותיה של המסכת.

* * *

החיבור שלפנינו אינו מושלם, ויוצא כמהדורה ניסיונית מוקדמת לרגל לימוד מסכת תמורה בדף היומי בחודשים תמוז – אב תשעט. תוכן הספר וסגנונו דורשים ליטוש ועיבוד, עריכה והרחבה, תיקון וביקורת. קיימים חילופי נוסחאות ולשונות במסכת שלא הספיקו להתברר במהדורה זו, וכן קיימים סימנים שלא הושלמו כל צרכם. **נוסח הלשונות המובא בספר שונה מסימן לסימן, יש סימנים שהספקנו לערוך את לשונותיהם עם שינויי נוסחאות מפורטים, ויש סימנים שלא הספקנו אלא להציג נוסח אחד או לערוך נוסח משולב [אקלקטי].**

עם זאת, נראה כי הלומד יוכל להפיק תועלת רבה מן החיבור בצורתו הנוכחית, ולפיכך הוחלט להגישו לפני הלומדים כמות שהוא. תקוותי שהחיבור יתקבל לרצון בקרב לומדי התורה.

ציפיתי ותפילתי לזכות להוציא את החיבור במהדורה משוכללת ומתוקנת, ולזכות אף לההדיר בשלימות את מסכת תמורה, על לשונותיה ומסורות נוסחיה.

"לְכַל תְּכַלֶּה רְאִיתִי קֶזֶץ רְחֵבָה מִצְוֹתֶיךָ מֵאֲדִיר"

"דְּרֹךְ שְׂקֵר הִסֵּר מִמֶּנִּי וְתוֹרָתְךָ חֲנִנִי"

במקום מבוא

החיבור שלפנינו דורש מבוא. מבוא שיברר את מהותן של מסורות הנוסח השונות במסכת וגלגולי צירופיהן. מבוא שכזה אינו יכול להיכתב לפני הספר, שכן כל כולו מסתמך על התמונה הכללית העולה מתוך ריבוי הפרטים של חילופי הלשונות השונים המצויים במסכת.

רק לאחר שתסתיים מלאכת עריכת סוגיות המסכת למהדורותיהן ולשונותיהן נוכל לנסות להבין את התמונה הכללית של הלשונות השונות, להשתדל לגלות היאך נראתה מסכת תמורה בימים קדמונים, כמה מהדורות היו למסכת ואלו גלגולים עברו על המהדורות השונות.

עם זאת, גם במלאכה שנעשתה עד עתה יש בכדי ללמדנו על תולדותיה של מסכת תמורה. בסעיפים הבאים נציג חלק מן התובנות שעלו בידינו לעת עתה, מהן מסקנות מוחלטות ומהן השערות שלא התבררו כל צרכן.

תמורה נוסח אשכנז ותמורה נוסח צרפת

הלומד את המסכת עם מפרשיה הראשונים יווכח מיד כי נוסחאות הראשונים אינן שוות זו לזו, ונוסח רגמ"ה שונה מאד מנוסח רש"י. פירוש רש"י מתאים לנוסח הדפוס שלפנינו, ואילו פירוש הרגמ"ה מתאים לנוסח אחר שאינו בידינו.

לאחר בדיקה מקיפה של המקורות השונים ניתן לסווג את נוסחאות הראשונים וכתבי היד לשתי קבוצות: קבוצה הגורסת כנוסח רש"י והדפוס וקבוצה הגורסת כנוסח רגמ"ה.

אלו המקורות הגורסים כנוסח רש"י והדפוס:

- א. כל חיבורי בעלי התוספות, בין תוספות המודפסים על הדף ובין קבצי התוספות המצוטטים בשטמ"ק.
- ב. 'פירוש קדמון' לדפים לב – לד, ראה פרטיו בפרק ה הערה 68.
- ג. כל כתבי היד השלמים של המסכת: פלורנץ, פריז, וטיקן 119, וטיקן 120, מינקן.

אלו המקורות הגורסים כנוסח רגמ"ה:

- א. בראשונים: ילקוט שמעוני, ערכי תנאים ואמוראים לריב"ק משפירא.
- ב. כתבי היד ניו יורק, דרמשטדט ופרנקפורט.
- ג. שטה מקובצת כתב יד ירושלים [שטמ"ק דפוס וילנא, במהדורתנו: "שטמ"ק ב"]. כתב יד ירושלים הינו מהדורה מיוחדת של השטמ"ק שנערכה בידי רבי אברהם פיליפ מצפת. חכם זה העתיק את הגהותיו המקוריות של רב"א והוסיף עליהם מכתבי יד שהיו לפניו. כתבי היד שהיו לעיניו גרסו כנוסח רגמ"ה, ולפיכך כל ההגהות הנמצאות בשטמ"ק ב ולא בשטמ"ק א מהוות עד נוסח של נוסח רגמ"ה.
- ד. 'ספר ירושלמי'. רבי בצלאל אשכנזי [-שטמ"ק א] ציטט מספר פעמים את נוסח 'ספר ירושלמי', ונוסחאותיו תואמות לנוסח רגמ"ה.

נוסחאות הראשונים נחלקות בצורה ברורה לפי ארצות מושבותם: רש"י ובעלי התוספות הינם בני צרפת, ואילו רגמ"ה וילקוט שמעוני וריב"ק הינם בני אשכנז. הואיל וכך נתיר לעצמנו לקבוע שם לכל אחת ממסורות הנוסח: תמורה נוסח צרפת ותמורה נוסח אשכנז.

כתבי היד אינם נותנים לנו מידע מפורט על נוסחאות כל ארץ, שכן יש סימנים זהים לכתבי יד אשכנזים וצרפתיים ואין סימנים ברורים להבדיל ביניהם. אדרבה, לגבי חלק מכתבי היד הנזכרים למעלה כעדי נוסח של נוסח צרפת יש המשערים שמוצאם מגרמניה.

עד עתה לא היה מקובל לפצל את כתבי היד האשכנזיים של הש"ס לאשכנזים וצרפתים, וההבחנה שהעלנו במסכת תמורה עשויה לתרום לחלוקה נכונה של ענפי הנוסח במסכתות נוספות¹.

נוסח אשכנז ונוסח צרפת במסכת תמורה שונים מאד זה מזה. שוני אשר מצדיק להתייחס לכל אחד מהם כמהדורה נפרדת של המסכת.

השוני שבין המהדורות נוהג בעיקר הנוסח ונוהג אף בנוסחאות המובאות כלישנא אחרינא, הן בכמות ה'לישנא אחרינא' והן בתוכן. כך שלעתים ניתן לראות סוגיות המופיעות בארבע נוסחאות שונות: עיקר תמורה נוסח צרפת, לישנא אחרינא נוסח צרפת, עיקר תמורה נוסח אשכנז ולישנא אחרינא נוסח אשכנז.

מסתבר כי ארבע נוסחאות אלו מייצגות ארבע מהדורות שלמות של המסכת שהיו קיימות בשלמותן בימים קדמונים.

ניתן לצפות מכל מסורת נוסח שתביא נוסח אחיד כעיקר הנוסח, אולם לא ניתן לצפות כך לגבי ה'לישנא אחרינא, ומסורת נוסח אחת יכולה לצטט ממספר מסורות מקבילות בשם 'לישנא אחרינא'. לעת עתה נראה כי נוסח צרפת מצטט קטעי 'לישנא אחרינא' ממקור אחד בלבד, ואילו נוסח אשכנז מצטט קטעי 'לישנא אחרינא' ממספר מקורות – כולל מעיקר תמורה נוסח צרפת.

נוסח הגאונים

בעמדתנו לברר את מסורות הנוסח השונות של המסכת, חשוב לנו במאד לבדוק איזו מהדורה של המסכת הייתה בידי גאוני בבל. למרבה הצער כמעט אין בידינו ציטוטים 'גאוניים' ממסכת תמורה, ומאד נדיר למצוא ציטוטים שכאלו.

היחיד מבין גאוני בבל שמצאנוהו מעתיק ציטטות נרחבות ממסכת תמורה הוא בה"ג. רוב הציטטות נמצאות בספר בה"ג על אתר במסכת תמורה, וציטטה אחת (תמורה ח ע"ב) נמצאת במסכת בכורות.

על פי הציטוטים שנמצאו, נראה להסיק בזהירות כי בידי הגאונים היה נוסח שונה של המסכת. נוסח שחלקו דומה לנוסח הרווח, חלקו דומה ל'לישנא אחרינא', וחלקו נוסח חדש ובלתי תלוי.

נוסח בה"ג בבסיסו הינו נוסח הגאונים, אך חדרו אליו השפעות מן הנוסח הרווח.

ראה בספר שלפנינו פרק א סימנים כז – כט, ופרק ו סימן יד.

נוסח רמב"ן

כתבי רמב"ן מרובים ועוסקים בכל מקצועות התורה. ריבוי זה הביא לידי כך שמסכת תמורה תצוטט מספר פעמים בפי הרמב"ן. נוסח רמב"ן הינו נוסח חדש שאינו דומה לנוסחים הנפוצים. לעת עתה נראה כי נוסח הרמב"ן זהה לנוסח שהובא בספרי אשכנז בשם 'לישנא אחרינא'.

¹ ידידי הרב אהרן גבאי במכתבו אלי הציע חלוקה זהה לגבי מסכת בבא מציעא. ש"י פרידמן בספרו 'תלמוד ערוך' חילק את כתבי היד של פרק השוכר את האומנין לשני ענפים, ובע' 48 ציין כי רש"י והראב"ן והאור זרוע גרסו בעיקר כנוסח אחד [גה] ואילו בעלי התוספות גרסו כמשנהו [פמ]. הגיוני להניח כי קיימת לפנינו חלוקת 'אשכנז – צרפת'. אם חלוקה זו נכונה תעלה בידינו מסקנה מעניינת שרש"י גרס בתמורה כספרי צרפת ובבבא מציעא כספרי אשכנז. אין בדבר תימה שכן רש"י נולד בצרפת, למד באשכנז וחזר לצרפת.

פרידמן ציין כי נוסח פמ הלך והתפשט באשכנז, ומדור לדור התרבו הציטוטים ממנו. אם אכן בצרפת גרסו תמיד כנוסח פמ מסתבר שאין כאן חדירה חיצונית מספרד וכדומה אלא התפשטות נוסח צרפת לספרי אשכנז. הרב גבאי הוסיף דוגמא לדבר מנוסח הירושלמי האשכנזי המפורסם שהיה בידי קדמוני אשכנז, ואילו בידי הראשונים האשכנזים המאוחרים יותר היה קיים הירושלמי בנוסחו הרווח, כספרי צרפת.

עוד הציע ידידי הנזכר לסווג את כתבי היד ה'אשכנזיים' של הש"ס על פי נוסח התפילה השונה בין אשכנז לצרפת. יש כתבי יד שניכרת בהם השפעה של נוסח התפילה הצרפתי ויש כתבי יד שלא ניכרת בהם השפעה זו. לדוגמה: משנת 'אלו דברים' (פאה פ"א מ"א) מצוטטת במספר מקומות בש"ס. בנוסח התפילה הצרפתי שינונו משנה זו לאחר ברכות התורה עם הוספות על עיקר המשנה. בחלק מכתבי היד של התלמוד ניכרת השפעה של נוסח הסידור, והשפעה זו מגלה על 'צרפתיותם' של כתבי היד. כמובן שהעדר השפעה אינה מוכיחה על 'אשכנזיותו' של כתב יד, שכן אפשר שהסופר העתיק במדויק מהנוסח שלפניו ולא הושפע כלל מנוסח תפילתו. לפירוט מלא של נוסחאות המשנה והרחבותיה בסידור ובשאר המקורות ראה הרב אהרן גבאי, 'משנת אלו דברים', קובץ בית אהרן וישראל קצט, ע' קטז והלאה, ובפרט אות ט בסיכום השייכת לענייננו.

הרמב"ן אינו יחיד בנוסחתו, וניתן למנות ראשונים נוספים שלמדו וציטטו מנוסח הרמב"ן. מיעוט הציטוטים ופיזורם מצריך בדיקה מדוקדקת לפני שיהיה אפשר לקבוע מסקנות בעניין.

במבוא השלם נברר בס"ד כמידת האפשר איזו מהדורה של מסכת תמורה הייתה בידי כל ראשון וראשון, נבחן האם עדי הנוסח השונים של כל מהדורה נחלקים לשריגים נפרדים, ננסה להגדיר את מאפייניה של כל מהדורה ונתבונן כיצד המהדורות השונות השפיעו זו על זו והשתלבו זו בזו במגוון דרכים ואופנים.

בסוף הספר [במהדורה השלמה] יבוא נספח בשם 'מסירת התלמוד'. שם ננסה לשער כיצד אירעה תופעת שינויי הלשונות והמהדורות. מתוך כך נשתדל אף לברר וללבן את יחס המהדורות זו אל זו, מי שורש ומי ענף, מי קדומה ומי מאוחרת.²

וה' אלוקים אמת ינחנו בדרך אמת.

² המחקרים העיקריים עד עתה בנושא הם מחקרו של ר"ן אפשטיין (מבואות לספרות האמוראים, 131-144), וביתר פירוט והרחבה מחקרו של רא"ש רוזנטל (תרביץ נח [תשמט], 317-356). נעזרנו בדבריהם, ובמספר מקומות בספר הפנינו למאמריהם. בע"ה נתייחס לדרכיהם באופן מפורט בנספח הנזכר. לאחרונה יצא ספר שלם [באנגלית] על נוסחאותיה של מסכת תמורה: Binding fragments of Tractate Temurah and the problem of Lishana 'Aharina. הספר מבוסס על קטעי כת"י ניו יורק, ומפרט את שינויי הנוסחאות מן הדפוס וכתבי היד בהקבלה לקטעים אלו. הספר הגיע לידי באמצע המלאכה ולא הספקתי להתייחס לדבריו, אך הספקתי לציין את שינויי הנוסחאות החשובים מכת"י זה.